

DOI <https://doi.org/10.32405/2308-3778-2024-28-2-222-234>

УДК: [37.5.015.3 +159.922]:004

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-1927-0396>

*Тетяна Федорченко,
доктор педагогічних наук, професор,
Інститут проблем виховання НАПН України,
м. Київ*

ЗАПОБІГАННЯ НАСИЛЬСТВУ ЩОДО ДІТЕЙ У СІМ'І: СУЧАСНА ПЕДАГОГІЧНА ПРОБЛЕМА

Анотація. Стаття присвячена актуальній проблемі запобігання насильству (булінгу) у сім'ї. Мета й завдання статті – проаналізувати проблему запобігання насильству щодо дітей у сім'ї, визначити й охарактеризувати типології сімей, де здійснюється насильство, представити дані педагогічного експерименту досліджуваного явища. Для вирішення означеної проблеми й напрямів її розв'язання застосовувалася низка методів: аналізу, синтезу, порівняння й узагальнення психолого-педагогічних, юридичних та соціологічних теоретичних джерел; вивчення документів щодо нормативно-правової бази, опитування, анкетування, інтерв'ювання, бесіда.

У процесі теоретичного осмислення проблеми проаналізовано сутність поняття «насильство щодо дітей у сім'ї» – фізичне, психологічне, сексуальне або відсутність виховання та піклування про дітей батьками; насильство над дітьми може містити будь-яку дію насильницького характеру, нехтування, зловживання або нездатність, небажання або невміння виховувати, що призводить до фактичної або потенційної шкоди дитині.

Представлено результати опитування підлітків щодо стосунків їх з батьками, зокрема жорстокого поводження батьків з дітьми.

Визначено характеристики типології сімей, де здійснюється насильство щодо підлітків: сім'ї з низьким рівнем психолого-педагогічної культури батьків, їхніх соціальних навичок; сім'ї, які відрізняються конфліктними сімейними стосунками, проблемні стосунки батьків і дитини, владні й авторитарні; родини, де існує нерозвиненість батьківських навичок і почуттів, негативне ставлення батьків до навколишніх і неадекватні соціальні очікування щодо дитини, емоційна і фізична ізоляція сім'ї, материнська деривація.

У висновках наголошено, що в роботі із сім'ями, де батьки застосовують насильницькі методи виховання щодо підлітків, важливо змістити акценти на вирішенні таких питань: здійснення постійного моніторингу сімей, де відбувається жорстоке поводження з дітьми; підвищення рівня обізнаності батьків про насильство та його наслідки щодо дітей; усвідомлення відповідальності батьків за виховання дітей у сім'ї; підвищення рівня правової культури, знання законодавчих норм; удосконалення вміння ефективної комунікації батьків і підлітків; визначення цілей, які передбачатимуть стратегію організації ефективного партнерства із сім'єю конкретного закладу освіти; формування ненасильницької моделі поведінки та вирішення конфліктів мирним шляхом; залучення до роботи з батьками соціальних педагогів, психологів, соціальних служб, працівників ювенальної превенції щодо запобігання насильству щодо підлітків і його подолання.

Практичне значення статті полягає в тому, що її матеріали можуть бути використані в організації виховної роботи в закладах загальної середньої, позашкільної освіти, науковців, аспірантів, студентів.

Ключові слова: насильство, булінг, підлітки, типології сімей, де здійснюється булінг, наслідки насильницької поведінки.

© Тетяна Федорченко, 2024

Вступ. Проблема сімейного насильства, агресії, а надалі булінгу є зараз однією з найактуальніших. Захист дітей від жорстокості, попередження злочинів проти них є надзвичайно важливим, соціально значущим і актуальним завданням, вирішення якого носить міждисциплінарний характер.

Домашнє насильство під час війни – це поширене явище, яке стає ще більш небезпечним, ніж у мирний час. Російсько-українська війна, як і будь-яка екстремальна ситуація, лише загострює проблеми людей, які були й до цього. Це стосується, зокрема, насильства в сім'ях. Низький рівень доходів, безробіття, утрата місця проживання – усе це призводить до непорозумінь і негараздів у сім'ї та може переростати в насилля.

Насильство над дітьми в сім'ї як самостійний об'єкт наукового дослідження вперше з'явилося в працях скандинавської науки (Д. Ольвеус, К. Лагерспек, А. Пікассо, Е. Роланд, П. Хайнеман тощо). Основна увага приділялася психологічній природі цькування, опису виду, форм, а також розробленню комплексу заходів щодо запобігання та зменшення його поширення.

Насильство щодо дітей у сім'ї – це фізичний, психологічний, сексуальний примус або відсутність виховання й піклування про дітей батьками; насилля над дітьми може містити будь-яку дію насильницького характеру, нехтування, зловживання або нездатність, небажання або невміння виховувати, що призводить до фактичної або потенційної шкоди дитині.

Безумовно, у нашому дослідженні, насильство і булінг ми розглядатимемо як комплексні поняття. *Булінг* (bullying, від англ. bully – хуліган, забіяка, задирака, грубіян, насильник) визначається як утиск, дискримінація, цькування. Цей термін означає тривалий процес свідомого жорстокого ставлення (фізичного і психічного) з боку дитини або групи до іншої дитини, або інших дітей, або батьків щодо дітей. Булінг також визначають як тривале фізичне чи психічне насильство з боку індивіда або групи щодо індивіда, який не здатний захистити себе. Отже, булінг – явище глобальне і масове.

Булінг може проявлятися у вигляді психологічного тиску (образи, приниження, погрози, ігнорування тощо) та фізичних знущань (удари, поштовхи, принизливий фізичний контакт, побиття та інше). Нерідко фізичний і психологічний тиск об'єднуються.

Надзвичайно важливими для вирішення зазначеної проблеми в умовах сьогодення є дані ЮНІСЕФ в Україні: 67 % дітей від 11 до 17 років стикаються з булінгом, 40 % дітей піддавалися домашньому насильству. Однак наразі фіксують лише близько 100 справ про цькування щороку, до того ж багато проваджень закривають через відсутність події і складу адміністративного правопорушення та з інших причин. Серед них: 67 % – учасники булінгу, 24 % – жертви булінгу, 48 % бояться розповідати про булінг.

У процесі вивчення проблеми скоєння батьками насильства (булінгу) щодо підлітків узагальнені наукові напрацювання (Л. Андреєвська [4], В. Байдик [4], Т. Войцах [4], Б. Гордієнко [6], О. Калащник [4], Н. Корольчук [10], О. Косенкова [10], Р. Миронюк [13], М. Репан [13], Н. Пихтіна [14], О. Чехленко [10], які доводять, що пережите в дитинстві

насильство пов'язане з формуванням у майбутньому певних особистісних розладів; допускаючи факти жорстокості, батьки дозволяють собі розпоряджатися життям іншої людини, як своєю власністю.

Правові питання означеного процесу підняли дослідники А. Вознюк [5], А. Казміренко [9], А. Котляр [11], Р. Миронюк [13], М. Пихтін [14], М. Репан [13], які займаються аспектами щодо кримінальної відповідальності за домашнє насилля над дітьми, вони стверджують, що насильство – це складова жорстокого поведження з дітьми.

Відтак зазначена проблема скоєння насильницьких дій щодо підлітків є актуальною як у теоретичному, так і практичному плані та потребує висвітлення сучасного стану випадків насильства (булінгу) в сім'ї.

Мета та завдання. Проаналізувати проблему запобігання насильству щодо дітей у сім'ї, визначити й охарактеризувати типології сімей, де здійснюється насильство, представити дані педагогічного експерименту досліджуваного явища.

Методи дослідження. Для вирішення означеної проблеми й напрямів її розв'язання застосовувалася низка методів: аналізу, синтезу, порівняння й узагальнення психолого-педагогічних, юридичних і соціологічних теоретичних джерел; вивчення документів щодо нормативно-правової бази, опитування, анкетування, інтерв'ювання, бесіда.

З метою емпіричного дослідження стану проблеми було використано авторські анкети для підлітків «Мої стосунки в сім'ї з батьками», для батьків: «Моніторинг фізичного і психічного насильства в сім'ї», «Виявлення загального добробуту стосунків та взаємин у сім'ї», «Заохочення та покарання в сім'ї», «Рівень обізнаності батьків про життя своєї дитини», «Спілкування батьків з дітьми». У зазначених опитувальниках піднімалися питання проблеми виховання батьків і дітей у сім'ї, з'ясувалося, чи діляться діти своїми труднощами в навчанні, спілкуванні з учителями, друзями, які методи заохочення й покарання використовували батьки щодо виховання дітей, як батьки проводили вільний час із підлітками, чи цікавилися психічним станом своєї дитини.

Педагогічний експеримент проводився на базі закладів загальної середньої освіти м. Києва, м. Переяслава, Київської і Черкаської областей. Експериментальною роботою було охоплено 214 учнів 6-8 класів.

Результати дослідження. Агресія з боку батьків до підлітків із застосуванням насильства негативно впливає на подальше їхнє життя. Третина дітей в Україні щороку є свідками актів насильства в сім'ї.

Лабораторією інституційного виховання з метою виявлення стосунків підлітків і батьків у сім'ї було проведено педагогічний моніторинг. В анкетуванні, опитуванні, бесідах брали участь 75 батьків, 214 учнів 6-8 класів.

Результати відповідей здобувачів освіти засвідчили загальний стан означеної проблеми. Варто зауважити, що відповіді підлітків вражають: батьків цікавлять тільки оцінки; у сім'ї відсутній позитивний мікроклімат; дітям забороняють користуватися гаджетами, спілкуватися з друзями, мати власні думки й переконання; наявне фізичне й психічне насильство; уживання батьками алкогольних напоїв, а як висновок – конфлікти в сім'ї; діти не знаходять спільної мови з батьками.

Підсумовуючи відповіді підлітків (табл.1) щодо стосунків у їхніх сім'ях, ми виокремили найбільш важливі питання, які потребують комплексного вирішення.

Таблиця 1.

Кількісні показники прояву насильства в сім'ї щодо підлітків

| Інформаційні запитання | Відповіді учнів у відсотках |
|-------------------------------------------------------------------------------------------------|---------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| Чи звучали на Вашу адресу нецензурні слова з боку батьків? У якій формі Вас критикували батьки: | (72 %) всього Висміювали – 13 %; Принаижували – 31 %; Знущалися – 12 %; Звинувачували – 16 % |
| Чи карали Вас фізично? | 47 % |
| Чи використовували проти Вас тактику тиску? | (68 %) всього Примушували до прийняття рішень, з якими Ви не згодні – 19 %; Позбавляли фінансової підтримки – 14 %; Використовували шантаж – 7 %; Відбирали мобільний телефон та забороняли користуватися комп'ютером – 24 %; Забороняли спілкуватися з друзями – 4 %; |
| Чи були випадки використання батьками брехні і неправдивості щодо Вас? | 12 % |
| Чи зловживають Ваші батьки алкогольним напоями або часто випивають? | 16 % |
| Ви безпечно почуваетесь вдома з батьками, Вас влаштовують стосунки? | Не влаштовують – 23 % |
| Чи просили у Вас коли-небудь батьки вибачення за свою ганебну поведінку? | так – 3 % ні – 35 % |

Отже, на основі підтверджених результатів зазначеного вище дослідження можемо зробити власні наукові висновки про те, що в сім'ях застосовується насильство щодо підлітків, а саме;

- нецензурні слова з боку батьків чули 72 % дітей;
- допускається фізичне насильство до 47 % респондентів;
- тактика тиску з боку батьків використовувалася в такій формі: примушували до прийняття рішень, з якими діти не згодні, – 19 %; позбавляли фінансової підтримки – 14 %; використовували шантаж – 7 %; відбирали мобільний телефон та забороняли

користуватися комп'ютером – 24 %; забороняли спілкуватися з друзями – 4 %;

- випадки брехні і несправедливості – 12 %;
- батьки вживали алкогольні напої та конфліктували з підлітками – 16 %;
- не відчують себе безпечно та не мають позитивних стосунків з батьками 23 % підлітків;
- 35 % батьків не визнавали своєї провини перед дітьми та не вибачалися за свою ганебну поведінку.

Слід зважати на те, що насильство над дітьми – це широке поняття, яке включає різні види поведінки батьків та опікунів, інших родичів.

У контексті наукового дослідження зазначеної проблеми нами визначено *характеристики типології сімей, де здійснюється насильство (булінг) щодо підлітків, зокрема:*

1. Сім'ї з низьким рівнем психолого-педагогічної культури батьків, їхніх соціальних навичок. Батьки, які застосовують насильство під час вирішення конфліктів між собою, схильні використовувати його з метою підкорення і щодо дітей. Жінки, які піддаються насильству від чоловіка, вірогідно частіше виявляють його до своїх дітей. У сім'ях з нерівномірним розподілом влади між батьками – за домінують гіперпротекції – застосування насильства над дітьми найбільш імовірно. Сім'ї з розмитими, невизначеними сімейними ролями і функціями, із двоїстим типом виховання, коли до дітей застосовуються непослідовні й суперечливі вимоги, мають високий ризик застосування насильства до дитини.

Відсутнє вміння вести перемови, вирішувати конфлікти й проблеми, опановувати стрес, просити допомоги в інших. При цьому спрацьовують механізми психологічного захисту – наявність проблеми заперечується, щоб не просити допомоги. Насильство над дітьми є сімейним секретом, що ретельно приховується й відкрито не обговорюється, оскільки викликає страх звинувачення, сором, провини.

2. Сім'ї, які відрізняються конфліктними сімейними стосунками. У сім'ях, де дорослі часто сваряться, агресивно самоутверджуючись у присутності дитини, працює так звана «модель навчання». Діти засвоюють та надалі застосовують її в повсякденному житті як засіб подолати ситуацію. У такий спосіб одна модель поведінки може передаватися із покоління в покоління як сімейне прокляття. Сама по собі фруструюча й тривожна атмосфера сім'ї змушує дитину захищатися, поводитися агресивно. У таких родин практично відсутні взаємна підтримка і близькі стосунки. Діти із сімей, у яких практикується насильство, оцінюють примусові ситуації інакше, ніж інші діти. Наприклад, дитина, яка звикла до насильницької комунікації – наказового, підвищеного тону, оцінює його як

нормальний. Отже, у покрикуванні і побоях як з боку вчителя, так і дитини вона не буде бачити нічого поганого.

Насильство в сім'ї провокують ситуативні (порушені сімейні стосунки, низька самооцінка, небажаність дитини) і структурні (безробіття, соціальна ізоляція, фінансові труднощі) стресори. Стабільні й безпечні сімейні стосунки знижують негативний вплив стресорів та збільшують частоту використання конструктивних, адекватних стратегій подолання труднощів. Нестабільні стосунки разом з іншими стресорами можуть сприяти прояву насильства (булінгу).

Насильство над дитиною зустрічається на всіх соціальних рівнях суспільства, оскільки всі сім'ї певною мірою піддаються негативному впливові нестабільної економічної системи, пов'язаної з воєнними діями в Україні. У репрезентованих дослідженнях скористалися висновками, що в сім'ях, що живуть нижче від межі бідності, це відбувається вдвічі частіше, ніж у родинах із кращим економічним становищем.

3. Проблемні стосунки батьків і дитини. Якщо між батьком і дитиною не формується прихильність, то зростає ризик насильства. Крім того, у старшому віці в дитини з'являються труднощі у формуванні самостійності й близьких стосунків, оскільки відсутні належні умови та зразки для надбання основних навичок спілкування з людьми, засвоєння чинних норм моралі, розвитку вміння вирішувати проблеми, емоційні зв'язки. Це підтверджується дослідженнями, що проводилися в сім'ях, де батьки вживають алкогольні напої. На дитину в таких родинах реагують скоріше негативно, ніж позитивно, батьки не зацікавлені в її всебічному розвитку, у них немає планів щодо її подальшого виховання, навчання.

4. Владні й авторитарні сім'ї. Виховання в умовах домінувальної гіперпротекції характеризується безумовним підпорядкуванням волі батьків, тому діти в таких сім'ях найчастіше замкнені, а школа служить каналом, де вони компенсують внутрішньо подавлені гнів і страх.

5. Сім'ї, де існує нерозвиненість батьківських навичок і почуттів. Дефіцит батьківських почуттів і навичок найчастіше характерний для молодих батьків. Такий батько нервовий, бо завжди відчуває страх, що не впорається з вимогами. При цьому депресія і тривога знижують толерантність стресу, здатність долати труднощі, що виникають у вихованні. Молоді батьки, будучи незрілими, не можуть узяти на себе відповідальність, не мають необхідних знань про розвиток і виховання дитини. У батьків, які проявляють насильство, часто відсутні навички, які дозволяли б їм долати агресивну поведінку дитини. Вони не в змозі стримувати власну агресію і гнів, що виникають щодо дитини, як правило, не розуміють її потреб, не здатні оцінити її вміння і здібності, унаслідок чого ставлять до неї

вимоги, які вона не може задовольнити. Боячись утратити контроль над дитиною, молоді батьки часто використовують авторитарний метод виховання, а покарання вважають способом корекції поведінки дитини. Іноді це зумовлено незнанням інших можливостей. Є категорія батьків, які переконані, що дитина існує для задоволення їхніх емоційних потреб, що вона повинна бути слухняною, чуйною, ласкавою, тямущою, не засмучувати, любити та радувати їх. Таким чином, відповідальність за проблеми дитинства перекладається на саму дитину, роль дорослого в ній заперечується.

6. Негативне ставлення батьків до оточення і неадекватні соціальні очікування щодо дитини. У цьому випадку батьки оцінюють поведінку дитини як сильний стресор. Їх відрізняє невдоволення й негативне самовідчуття. Вони почувають себе нещасливими, невдоволеними своїм сімейним життям.

7. Емоційна і фізична ізоляція сім'ї. Ізоляція виявляється у відсутності соціальних контактів, формальної і неформальної допомоги. Якість соціальної підтримки для батьків більш важлива, ніж кількість. Дослідження показали, що в матерів, які застосовують насильство, велика ймовірність відсутності будь-кого, кому вони могли б довіритися або до кого звернутися зі своїми проблемами. Дуже часто вони не мали надійного контакту зі своєю матір'ю, що зі свого боку позначилося на формуванні ролі матері. У них не було можливості залишити дитину на чиєсь піклування, щоб знайти час для себе. Ситуацію посилювало і те, що батьки не брали участі у вихованні дітей. Вони часто не знали про можливості надання соціальної допомоги та практично неспроможні й безпомічні в пошуках підтримки.

8. Становище жінки-матері в сім'ї. Сучасна наука і наші спостереження стверджують, що неповнолітні діти жінок, які зазнають насильства, мають своєрідні особливості. Характер одержуваної емоційної підтримки впливає на психологічне благополуччя матері і в кінцевому підсумку – на її взаємини з дітьми. Покинута або невдоволена стосунками з чоловіком жінка з високим ступенем імовірності не зможе виявити ніжності та встановити близькість зі своєю дитиною. Також важливими для нас стали висновки психологів, що ревниві батьки можуть сприймати дитину як суперника, унаслідок чого вони схильні емоційно відкидати її та вступати в боротьбу за любов і прихильність матері, замість того, щоб підтримувати дитину й допомагати їй. Нами виявлено значний прошарок таких батьків – до 10 %.

9. Материнська депривація. Слід урахувати висновки закордонних дослідників про те, що діти, виховані в умовах материнської депривації (тобто, у грудному віці не одержали достатньої любові, турботи, діти з несформованою прихильністю до батьків), пізніше схильні до більшого насильства, ніж діти, які виховуються в нормальних сім'ях.

У процесі експериментального дослідження означеної проблеми відповідно до бесід з

батьками і підлітками зосереджуємо увагу на тому, що високий ризик у прояві агресивності батьків до дітей у сім'ї мають діти з такими проблемами в психічному і фізичному розвитку: небажані діти, а також ті, які були народжені після втрати батьками попередньої дитини; недоношені діти, які народилися з малою вагою; діти, які живуть у багатодітній сім'ї, де проміжок між народженнями дітей був невеликий (щорічки); діти з низьким інтелектом, порушеннями здоров'я (спадковий синдром, хронічні захворювання, зокрема й психічні); з розладами й особливостями поведінки (дратівливість, імпульсивність, гіперактивність, непередбачуваність поведінки, порушення сну, енурез). з певними властивостями особистості (несамовито вимогливий, замкнутий, апатичний, байдужий, залежний); з низькими соціальними навичками; з особливостями зовнішності, що важко переживається батьками.

Підсумовуючи вищезазначене, можемо зробити висновок, що батьки порушують права дитини через приниження її людської гідності, зневагу до її інтересів, демонстрацію нелюбові, ворожості, відсутність належного забезпечення основних потреб дитини в їжі, одязі, житлі, вихованні, медичній допомозі, завдання шкоди здоров'ю дитини; залякування дитини, погрожування фізичною розправою; порушення її статевої недоторканості; відсутність можливості в дитини пояснити свою поведінку; ізоляцію, контроль її доступу до спілкування з ровесниками, дорослими, родичами, одним із батьків; використання образливих прізвиськ; осоромлення, використання її як передавача інформації між батьками під час конфліктів у сім'ї; контроль поведінки за допомогою грошей; ігнорування її; відсутність забезпечення її основних потреб; використання як засобу економічного торгу під час розлучення; погрози залишити її; поводження з дитиною, як із своєю власністю. Безперечно, прямо досліджувати прояви насильства в сім'ї дуже важко, тому варто це робити опосередковано, через спостереження типових переживань підлітків, аналіз психомалюнків, щоб можна було простежити випадки, коли практикується насильство в сім'ї.

У контексті наукової проблеми варто зупинитися на наслідках насильницької поведінки щодо дітей у підлітковому віці:

- рівень емоційного розвитку не відповідає фізичному (емоційно дитина виявляє високий рівень обізнаності щодо статевої відносин і готовність до них в умовах фізичної незрілості, погано розуміє себе й оточення та не може описати, чим відрізняється від інших людей);
- дитина соромиться свого тіла, одягається невідповідно до розміру чи обставин – або в занадто великий, яким намагається прикрити свої частини тіла, або в занадто відвертий одяг;
- самооцінка є заниженою чи завищеною (підлітки, які в результаті насилля мали

травми, після яких залишилися шрами чи каліцтво, у переважній більшості мають низьку самооцінку, через що нерідко перебільшують значимість дорослої людини);

- дитина не ідентифікує себе зі своїми однолітками, не має довірливого ставлення до дорослих, є замкнутою.

Попри це важливо підкреслити, що існують так звані *віддалені наслідки*, які *нагадують про себе впродовж усього життя, а саме*: порушення фізичного і психічного розвитку, соматичні захворювання, особистісні й емоційні порушення, соціальна невлаштованість. До віддалених наслідків учинення насильства щодо дітей у сім'ї слід віднести: головний біль; погіршення зору; інвалідність; розлади харчування та сну; депресію й високий рівень тривожності; фобії й панічні розлади; відчуття сорому та провини; низьку самооцінку; різноманітні психосоматичні захворювання (хронічні захворювання легень, хвороби печінки, ішемічна хвороба серця, ожиріння тощо); уживання алкоголю й інших психоактивних речовин; небезпечну сексуальну поведінку.

Таким чином, неблагополучне сімейне оточення, прорахунки у вихованні, погіршення внутрішньосімейних стосунків, зокрема жорстоке поводження з дітьми, призводить до збільшення кількості підлітків, чия поведінка виходить за межі моральних і правових норм.

Отже, у роботі із сім'ями, де батьки використовують насильницькі методи виховання щодо підлітків, важливо змістити акценти на таких питаннях: здійснення постійного моніторингу сімей, де відбувається жорстоке поводження з дітьми; підвищення рівня обізнаності батьків про насильство та його наслідки щодо дітей; усвідомлення відповідальності батьків за виховання дітей у сім'ї; підвищення рівня правової культури, знання законодавчих норм; удосконалення вміння ефективної комунікації батьків і підлітків; визначення цілей, які передбачатиме стратегія організації ефективного партнерства із сім'єю конкретного закладу освіти; формування ненасильницької моделі поведінки та вирішення конфліктів мирним шляхом; залучення до роботи з батьками соціальних педагогів, психологів, соціальних служб, працівників ювенальної превенції щодо запобігання й подолання насильства щодо підлітків.

Обговорення. Результати, що представлені в статті, підтверджуються підсумками інших досліджень. Аналіз наукових праць D. Olweus, S. Limber, K. Breivik дає змогу визначити основні взаємини між переслідувачем і жертвою. Вони доводять, що діти, які зазнали насильства (булінг) у закладі освіти та вдома, відчувають проблеми з навчанням, тривогу, гнів, депресію, порушення контакту з дорослими, для них характерні стійкі поведінкові зрушення, адиктивна поведінка, порушення сну та інші негативні прояви в поведінці (жорстокість, бажання помсти) [3].

Актуальними для розвідки є висновки з досліджень низки закордонних учених (N. Bauer, P. Lozano, F. Rivara) про те, що жертви й агресори, що зазнали булінгу, мають високий рівень нервово-психічних розладів, потребують втручання психологів, соціальних працівників, педагогів [1].

Цілком погоджуємося з думкою українських дослідників Л. Андрєєнкової [4], В. Байдик [4], Т. Войцях [4], О. Калашник [4], які розглядають питання щодо відповідальності за вчинення домашнього насильства, особливостей спілкування з дітьми, які постраждали від жорстокого поводження, визначають ознаки появи домашнього булінгу.

Значущими в контексті означеної проблеми є дослідження юристів А. Казміренко [9], А. Котляр [11], Р. Миронюк [13], М. Репан [13], котрі зосереджують особливу увагу на тому, що підлітки, які зазнають насильства вдома і цькування в освітньому процесі, з раннього віку виявляють психологічні проблеми, такі як надчутливість до загроз, неконтрольована агресія, що призводять до вторинної травматизації. Автори доходять висновку, що домашнє насильство та булінг мають спільні риси: влада й контроль над жертвою; намір нашкодити, тобто кривдник навмисно завдає емоційного або фізичного болю потерпілому; погроза подальшої агресії, тобто кривдник і жертва розуміють, що це не перший і не останній випадок знуцання.

Зі свого боку А. Котляр [11] акцентує увагу на домашньому насильстві щодо дітей як на небезпечному явищі, що потребує контролю з боку освітніх закладів, співробітників ювенальної превенції, соціальних служб.

Ми цілком погоджуємося із дослідженнями Н. Корольчук [10], О. Косенкової [10], О. Чехленко [10], які піднімають питання захисту дітей від насильства й жорстокого поводження в сім'ях, доводять, що насильство щодо дітей – це правопорушення й злочин і для його запобігання та припинення існує правове поле, вони пропонують план заходів, форми роботи, які можуть покращити загальну ситуацію в Україні щодо вирішення означеної проблеми.

Таким чином, результати нашого дослідження підтверджують висновки теоретико-прикладних досліджень інших фахівців та розкривають можливості вирішення проблеми запобігання насильства (булінгу) у сім'ї щодо підлітків.

Висновки. За результатами досліджуваної проблеми встановлено, що серед причин учинення насильства щодо підлітків у сім'ї можна виділити такі: низький соціальний статус батьків (малий дохід, відсутність постійного житла (якщо це сім'я переселенців, неналежні побутові умови існування); уживання алкогольних напоїв або наркотичних речовин батьками або одним з батьків; особистісні якості батьків (агресивність, авторитарність, егоїзм); відсутність у батьків позитивного прикладу поводження з дітьми (замкненість, відсутність

спілкування з іншими сім'ями); невміння виховувати дітей (відсутність елементарних педагогічних знань щодо розвитку дитини); незнання своїх прав та обов'язків щодо дітей, прав і потреб дітей (сприйняття дітей як особистої власності, ігнорування їхніх потреб); відсутність почуття відповідальності за подальшу долю дитини; невміння долати конфлікти, сімейні й життєві кризи; відсутність самореалізації (низький рівень задоволення особистого статусу в суспільстві); недостатня соціалізація батьків (низький рівень культури спілкування, низький рівень комунікабельності, незнання морально-етичних норм); нерозуміння цінності дитини як особистості, індивідуальності); невідповідність між вимогами й очікуваннями батьків та можливостями і потребами дітей; непослідовність у взаєминах дорослих і дітей; неузгодженість змісту, цілей і засобів виховання між батьками.

Перспектива подальших досліджень полягає у створенні практико-орієнтованих механізмів із запобігання та подолання насильства (булінгу) щодо підлітків у сім'ї.

Список використаних джерел

1. Bauer N., Lozano P., Rivara F. The effectiveness of the Olweus Bullying Prevention Program in public middle schools: A controlled trial. *Journal of Adolescent Health*. 2007. Vol. 40(3). P. 266–274.
2. Gerbaka B., BouMitri F., Haber, C. (2016). The role of pediatricians in bullying prevention and in addressing emergent and increasing forms of violence against children. *Ending the Torment: Tackling Bullying from the Schoolyard to Cyberspace*. UN. P. 57-64.
3. Olweus D., Limber, S. Breivik K. Addressing specific forms of bullying: A large-scale evaluation of the Olweus bullying prevention program. *International Journal of Bullying Prevention*. 2019. Vol. 1(1). P. 70–84. <https://doi.org/10.1007/s42380-019-00009-7>
4. Андрєєнкова В., Байдик В., Войцях Т., Калашник О. Запобігання та протидія проявам насильства: діяльність закладів освіти : навчально-методичний посібник. Київ : ФОП Нічога С.О. 2020. 196 с.
5. Вознюк А. Кримінальна відповідальність за домашнє насильство: актуальні питання теорії та практики. *Форум права*. 2019. № 55(2). С. 6-14. <http://doi.org/10.5281/zenodo.2635559>
6. Гордієнко Б. Насильство як складова жорстокого поводження з дітьми. *Український психологічного педагогічний науковий збірник*. 2018. № 13. С. 18-21.
7. Єфремова Г. Профілактика насильства в сім'ї та профілактика дитячої жорстокості в освітньому середовищі. *Виховна робота в школі*. 2018. № 6. С. 11-24; № 7. С. 2-18; № 8. С. 2-22.
8. Закон України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» від 7 грудня 2017 року № 2229-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19#Text>
9. Казміренко В. Вияви домашнього насилля над дітьми. *Юридична психологія*. 2017. № 1. С. 79-92.
10. Корольчук Н., Косенкова О. Чехленко О. Захист дитини від насильства та жорстокого поводження: сучасні виклики. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2021. 40 с.
11. Котляр А. Домашнє насильство: ключ без права передачі. *Дзеркало тижня*. 2018. 10 листопа. С. 12.
12. Міністерство освіти і науки України. Інформаційні матеріали про питання організації у закладах освіти виховної роботи щодо безпеки й благополуччя дитини / Міністерство освіти і науки України. *Надзвичайна ситуація плюс*. 2018. № 11. С. 60-63.
13. Миронюк Р., Репан М. Домашнє насильство та булінг: особливості кваліфікації та ефективність відповідальності *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2020. №4. С. 187-191.
14. Пихтіна Н., Пихтін Н., Федорченко Т. Профілактика девіантної поведінки дітей і молоді: психолого-педагогічні та соціально-правові аспекти : навчальний посібник. Київ : КНТ, 2018. 376 с.

15. Україна. Закон. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню) [Текст] : від 18 груд. 2018 р. № 2657. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-19#Text>

References

1. Bauer, N., Lozano, P., & Rivara, F. (2007). The effectiveness of the Olweus Bullying Prevention Program in public middle schools: A controlled trial. *Journal of Adolescent Health, 40*(3), 266–274.
2. Gerbaka B., BouMitri F., Haber, C. (2016). The role of pediatricians in bullying prevention and in addressing emergent and increasing forms of violence against children. *Ending the Torment: Tackling Bullying from the Schoolyard to Cyberspace* (pp. 57-64). UN.
3. Olweus, D., Limber, S., & Breivik, K. (2019). Addressing specific forms of bullying: A large-scale evaluation of the Olweus bullying prevention program. *International Journal of Bullying Prevention, 1*(1), 70–84. <https://doi.org/10.1007/s42380-019-00009-7>
4. Andrieienkova, V., Baidyk, V., Voitsiakh, T., & Kalashnyk, O. (2020). *Zapobihannia ta protydiia proiavam nasylstva: diialnist zakladiv osvity* [Prevention and countermeasures against manifestations of violence: Activities of educational institutions]. Kyiv: FOP Nichoha S. O.
5. Vozniuk, A. (2019). Kryminalna vidpovidalnist za domashnie nasylstvo: aktualni pytannia teorii ta praktyky [Criminal responsibility for domestic violence: Current issues in theory and practice]. *Forum prava, 55*(2), 6-14. <http://doi.org/10.5281/zenodo.2635559>
6. Hordiienko, B. (2018). Nasylstvo yak skladova zhorstokoho povodzhennia z ditmy [Violence as a component of child abuse]. *Ukrainskyi psykholoho pedahohichni naukovyi zbirnyk, 13*, 18-21.
7. Yefremova, H. (2018). Profilaktyka nasylstva v simi ta profilaktyka dytichoi zhorstokosti v osvitnomu seredovyshche [Prevention of violence in the family and prevention of child cruelty in the educational environment]. *Vykhovna robota v shkoli, 6*, 11-24; *7*, 2-18; *8*, 2-22.
8. Pro zapobihannia ta protydiuu domashnomu nasylstvu [On Prevention and Combating Domestic Violence]. (2017). *Law of Ukraine No. 2229-VIII*, December 7. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19#Text>
9. Kazmirenko, V. (2017). Vyjavy domashnoho nasyllia nad ditmy [Manifestations of domestic violence against children]. *Yurydychna psykholohiia, 1*, 79-92.
10. Korolchuk, N., Kosenkova, O., & Chekhlenko, O. (2021). *Zakhyst dytyny vid nasylstva ta zhorstokoho povodzhennia: suchasni vykyky* [Child protection from violence and abuse: modern challenges]. Kyiv: Natsionalna akademiia vnutrishnikh sprav.
11. Kotliar, A. (2018, November 10). Domashnie nasylstvo: kliuch bez prava peredachi [Prevention of deviant behaviour of children and youth: psychological, pedagogical and socio-legal aspects]. *Dzerkalo tyzhnia, 12*.
12. Ministry of Education and Science of Ukraine. (2018). Informatsiini materialy pro pytannia orhanizatsii u zakladakh osvity vykhovnoi roboty shchodo bezpeky y blahopoluchchia dytyny [Informational materials on issues of organization in educational institutions of educational work regarding child safety and well-being]. *Nadzvychna sytuatsiia plius, 11*, 60-63.
13. Myroniuk, R., & Repan, M. (2020). Domashnie nasylstvo ta bulinh: osoblyvosti kvalifikatsii ta efektyvnist vidpovidalnosti [Domestic violence and bullying: Features of qualification and effectiveness of responsibility]. *Naukovyi visnyk Dnipropetrovskoho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav, 4*, 187-191.
14. Pykhtina, N., Pykhtin, N., & Fedorchenko, T. (2018). *Profilaktyka deviantnoi povedinky ditei i molodi: psykholoho-pedahohichni ta sotsialno-pravovi aspekty* [Prevention of deviant behaviour of children and youth: psychological-pedagogical and socio-legal aspects]. Kyiv: KNT.
15. *Pro vnesennia zmin do deiakykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy shchodo protydiu bulinhu (tskuvanni)* [On making changes to some legislative acts of Ukraine on countering bullying (harassment)]. (2018). *Law of Ukraine No. 2657*, December 18. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-19#Text>

Tetiana Fedorchenko,
*Doctor of Sciences in Education, Professor,
Institute of Problems on Education of the NAPS of Ukraine
Kyiv*

PREVENTING VIOLENCE AGAINST CHILDREN IN THE FAMILY: A MODERN PEDAGOGICAL PROBLEM

Abstract. *The article is devoted to the urgent problem of preventing violence (bullying) in the family. The purpose and objectives of the article are to analyze the issue of preventing violence against children within families, to identify and characterize typologies of families where violence occurs, and to present data from a pedagogical experiment on the phenomenon under study. To address this issue and explore possible solutions, a range of methods was employed: analysis, synthesis, comparison, and generalization of theoretical sources in psychology, pedagogy, law, and sociology; review of documents related to the legal and regulatory framework; surveys, questionnaires, interviews, and discussions.*

In the process of theoretical understanding of the problem, the essence of the concept of “violence against children in the family” as a phenomenon was analyzed – physical, psychological, sexual violence or lack of education and care for children by parents; child abuse can include any act of violence, neglect, abuse, or failure, unwillingness, or inability to nurture that results in actual or potential harm to a child.

The results of a survey of teenagers regarding their relationship with their parents, including the cruel treatment of parents to children, are presented.

The characteristics of the typology of families where violence is committed against teenagers are determined: families with a low level of parents’ psychological and pedagogical culture, their social skills, families with conflictual family relationships, problematic parent-child relationships, powerful and authoritarian families, families where parental skills and feelings are underdeveloped, parents’ negative attitude towards others and inadequate social expectations towards the child, emotional and physical isolation of the family, maternal derivation.

The conclusions underscore the pivotal role of the audience in working with families where parents use violent methods of upbringing towards teenagers. It is crucial to shift the emphasis to solving the following issues: constant monitoring of families where children are abused; raising parents’ awareness of violence and its consequences for children; awareness of parents’ responsibility for raising children in the family; raising the level of legal culture, knowledge of legislative norms; improving the ability of effective communication between parents and teenagers; definition of goals, which will be provided by the strategy of organizing an effective partnership with the family of a specific educational institution; forming a non-violent model of behaviour and resolving conflicts peacefully; involvement of social pedagogues, psychologists, social services, juvenile prevention workers in working with parents to prevent and overcome violence against teenagers.

The article’s practical significance is that its materials can be used to organize educational work in institutions of general secondary education and out-of-school education. They can potentially inspire positive change in the field of child welfare, offering hope to scientists, graduate students, and students.

Key words: *violence, bullying, teenagers, typologies of families where bullying is carried out, consequences of violent behaviour*

Стаття надійшла до редакції 12.08.2024.
Стаття прийнята до публікації 29.08.2024.